

Centre d'études des civilisations de l'Europe centrale et du sud-est Cahiers. N° 8. Les Aroumains. INALCO. Publications Langues'O. Paris, 1989., 186.

U seriji Centra za studije civilizacija Srednje i Jugoistočne Europe, br. 8, izašao je Zbornik radova eminentnih znanstvenika međunarodnog ugleda o problemu Arumuna odnosno Vlaha pod naslovom »Arumuni«.

U uvodnoj riječi ravnatelj Centra Georges Castellan ukratko predstavlja svakoga pojedinog znanstvenika čiji su radovi objavljeni u Zborniku. Ističe i razlog zašto i kako je došlo do ovih studija. Naime, francuski Centar u suradnji s rumunjskim Centrom istraživanja u Parizu želio je frankofonsku javnost upoznati s istinitom poviješću Arumuna.

Zborniku prethodi rad rumunjskog lingvisti i filologa *Ciceronea Poghirca*, svjetski poznatog indoeuropeista i balkanologa, pod naslovom »*Romanisation linguistique et culturelle dans les Balkans. Survivance et évolution*« (»Lingvistička i kulturna romanizacija na Balkanu. Preživjelost i razvitak«) (9–44).

Autor, polazeći od interpretacije etničkog pojma »Vlah«, koji se po njemu prvi put spominje 980. godine u pismu Bazilija II. Bugaroubice a koje se preuzima u Zlatnoj povelji iz 1020. godine u svezi s reorganizacijom ohridske arhiepiskopije u kojoj se spominje: *Ton aná pásan Boulgarian Bláhon* (»Vlasi posvuda u Bugarskoj«), razvija veoma zanimljivu pretpostavku u svezi s prihvaćanjem tog pojma od neslavenskih naroda na Balkanu. On zapravo, unatoč svim dosadašnjim mišljenjima, izričito kaže da etnički pojam »Vlah« nije ušao u grčki jezik posredstvom balkanskih Slavena, nego neposredno i usporedno preko germanskog odnosno skandinavskih Værega, koji su dugo vremena bili osobna straža bizantskog cara (10). Iznoseći razne oblike tog etničkog imena kod susjednih naroda, on, među ostalim, kaže da je na srednjovjekovnom Zapadu bio u upotrebi latinski oblik *Valachus*, koji je onda postao osnovica drugim romanskim jezicima. Uzimajući u obzir da je glavno zanimanje Vlaha uvijek bilo stočarstvo, s vremenom je njihovo ime u jezicima balkanskih naroda postalo sinonim za »*stočara nomada*«. Za razliku od drugih balkanskih naroda Albanci pored imena Vlah upotrebljavaju i ime *Çoban* (Čoban) – »pastir«, riječ turskog porijekla (10).

Što se pak tiče *Vlaha* u Dalmaciji, poznati u srednjovjekovnim tekstovima pod grčkim imenom *Mauróvlahoi*, na latinskom »*Nigri Latini*« (»Crni Vlasi«), autor odbija takvo tumačenje. On, naime, kao indoeuropeist, daje svoje tumačenje, i to »*Latini sa sjevera*«. Za takvo tumačenje autor se odlučuje zbog staroindoeuropskog značenja imena boja s konotacijama geografskih strana, a to je »*Crno*« = Sjever, »*Bijelo*« = Jug, »*Crveno*« = Istok i »*Zeleno*« ili »*Plavo*« = Zapad, koja su značenja prisutna u mitovima, narodnim pričama i u heraldici (11). A što se pak tiče samog naziva *Arumun*, kao i *Dakorumuni*, oni se, po njemu, uvijek zovu od latinskog *Romanus*. Međutim, Arumuni sa sjevernog Pinda osobito, kako kaže autor, Farseriotti, a Albanci ih zovu Frasherioti, zadržali su stari naziv bez a: *Rumani*, *Raman*, a kod Albanaca, za koje autor kaže da su neromanski narod, zovu se također *Rrëmer*, naziv naslijeđen za Rumunje (11).

Sami pak Rumunji južnog Podunavlja koji se zovu Vlasi – a to je ime nametnuto od stanovništva s kojima su kohabitirali – jesu Isto-Rumuni u Istri i Mégléno-Rumuni Grčke (na Vardaru), kao i neki Arumuni koji su na putu očevodne denacionalizacije (11).

Raspravljajući o pojavi etnonima »Vlah« odnosno »Arumun« 980. godine, autor smatra da su oni na području Grčke ili došli nešto ranije ili su pak ondje bili već dugo vremena. Ali onda se postavlja pitanje: pod kojim su imenom bili na tom području prije 980. godine? Prema C. Poghircu, to bi bio grčki naziv »Rhomaioi« kao što je »Rrēmēr« na albanskom. Zapravo tim su se nazivom podrazumijevali sve do Karakalinog edikta 212. godine kršćanske ere slobodni građani Rimskoga carstva koji su uživali rimsko građansko pravo i koji su govorili latinski jezik. Nakon Karakalinog edikta iz 212. godine, kojim se svim slobodnim građanima Rimskoga carstva dodjeljuje rimsko građansko pravo, počinje se u grčkim tekstovima toga vremena praviti razlika između Rhomaioi i Hellenes. A kada je Carigrad postao »Drugi Rim«, osobito kada su u njemu bili samo grčki vladari koji su vladali Bizantskim carstvom te je njihov službeni jezik postao grčki, Grci su zloupotrijebili ime »Rhomaioi«, ime koje se sačuvalo sve do naših dana, obuhvaćajući dakako u tom imenu također prave Rimljane. U tom se pojmu skriva zapravo jedinstvo grčko-rimske civilizacije. Bilingvizam, koji je prije bio više ili manje do određenog nivoa općenit, sada je postao obavezan samo za Rimljane koji su stupili u kontakt s Grcima, uz reducirane narodne običaje na obiteljski život, bio je gotovo jedina značajna razlika. Kada se htjela praviti razlika jezičnoga karaktera, onda se upotrebljavao oblik »Romanoi«, kao što je to »slučaj kod Konstantina Porfirogeneta, odnosno »Latinoi«, koji je kasnije označavao Krizare, osnivače Latinskog carstva, zatim vjernike Katoličke crkve (12).

Prema C. Poghircu, ime Vlah javlja se upravo u vrijeme kada su se Vlasi izdvojili od zajednice Romaioi, bili oni Grci ili Zapadnjaci. Ta individualizacija još ne označuje nacionalnu svijest, koja u to vrijeme nije postojala. No, unatoč tome pojava novog imena, prema autoru, može se usporediti sa sazrijevanjem svijesti njihovih etničkih i socijalnih interesa i označava njihov definitivni ulazak u svjesnu povijest Europe kao nacija, kako kaže autor, »in fieri«, tj. »u nastanku« (13).

Što se porijekla Arumuna odnosno Vlaha na Balkanu tiče, autor iznosi dvije osnovne pretpostavke: 1. Oni su autohtoni, čime se podrazumijeva kontinuitet antičke romanizirane populacije, i 2. oni su došli sa sjevera iz nekoga susjednog područja Dakoromana (13).

Analizirajući sve podatke za i protiv bilo za prvu odnosno drugu pretpostavku, bez obzira na to jesu li posrijedi podaci bizantskih autora (Kekaumena, Chalkokondyla) koji govore o nekoj emigraciji sa sjevera prema jugu (13–16) ili pak autor na osnovi toponimije i drugoga lingističkog materijala zaključuje da se ne može govoriti o nekoj seobi Arumuna sa sjevera prema jugu. Tu svoju pretpostavku obrazlaže fenomenom romanizacije i njezinim sredstvima, te dolazi do zaključka, iako ne decideranog, da su oni u stvari izdanak jedne romanofonske populacije koja je na ovim područjima bila od antike do dana današnjega (16–31). Tu svoju pretpostavku C. Poghirc zasniva na činjenici što su autohtonost Vlaha negirali više filolozi negoli povjesničari. Razlog tomu je što se oni ne spominju u pisanim izvorima prije 10. stoljeća. Ovaj argument *a silentio* autor tumači polazeći od pretpostavke da su Vlasi prije bili obuhvaćeni pojmom *Rhomaioi*, koji se odnosio na slobodno stanovništvo carstva, pa zato povjesničari i kroničari nisu smatrali potrebnim da ih izdvoje zasebnim etničkim imenom. Kada se to pokazalo potrebnim, pronađen je način kako da se zovu, a to je ime Vlah. U prilog takvu razmišljanju autor nalazi podatke u djelima kasnoantičkih autora kao Prokopija, Theofana, Theofilakta Simokate, Konstantina Porfirogeneta, te u toponimijskoj podudarnosti s onom antičkom (32–36).

Kada je riječ o porijeklu Vlaha, autor je, na osnovi analiza ne samo lingvističkog materijala nego i filološko-povijesnih podataka, protiv svake isključivosti bilo da se radi o teoriji autohtonosti ili pak o onoj koja govori o imigraciji. Prema njemu, sasvim je moguća invazija sa sjevera pod pritiskom kada je romanskom stanovništvu pošlo za rukom da se odcijepi i

nastani među Romane na sjeveru Grčke (43). U prilog takvu razmišljanju C. Poghire ističe »postojeće lingvističke razlike između južnog i sjevernog arumunskog dijalekta koji su se, prije toga razdvojeni, miješali za vrijeme posljednjih stoljeća« (44). Prema autoru, latinitet arumunskog, kako u njegovoj gramatici tako i vokabularu, ne može se negirati. A ne može se negirati ni bogatstvo i starost grčkog utjecaja koji se mogu protumačiti grčko-latinskim biblivizmom na ovome području još od najstarijih vremena. U ovoj grčko-rimskoj sintezi razvijala se zajednička civilizacija Romano-bizantskog carstva pa do određenog vremena i sama Pravoslavna crkva (41, 43).

Sinteza svega onoga što su nam »kroničari« »Drugog Rima« prenijeli o Vlasima i o njihovu sudjelovanju u stvaranju »Drugoga bugarskog carstva« nalazi se u prilogu svjetski priznatog bizantologa Petre Š. Năsturela pod naslovom »Les Valaques de l'espace byzantin et bulgare jusqu'à la conquête ottomane« (»Vlasi iz bizantskog i bugarskog vremena sve do otomanskog osvajanja«) (45–78).

Kada raspravlja o etnogenezi Vlaha koji sebe nazivaju Arumuni, Petre Š. Năsturel je blizak načinu interpretiranja i argumentiranja koje je iznio C. Poghire (46). On nastanak balkanskog romaniteta vremenski stavlja u doba rimskih osvajanja ovih područja u II. stoljeću prije Krista sve do VI. stoljeća kršćanske ere, kada novi pridošli element zajedno sa substratom formira protorumunski, proces koji se odvijao praćen migracijama i upadima (46–47). Međutim, suočavajući se s dvjema suprotnim hipotezama o etnogenetskom procesu Vlaha, a to su: 1. autohtonost Vlaha u Grčkoj, i 2. oni su potomci latiniziranih Dačana (ili Tračana) koji su došli iz stare Dakije u doba cara Aurelijana (271.–275. poslije Krista), on ipak konstatira da se govor Arumuna može smatrati kao romanski jezik koji je išao iz latinskog poput drugih romanskih jezika ili pak kao dijalekt protorumunski od kojega su nastali dako-rumunski (Rumunija), megleno-rumunski (koji se govori u nekoliko sela Makedonije), istro-rumunski u Istri, koji je na putu da se definitivno asimilira s hrvatskim (47–48). No, on sam za sebe kaže da se ne odlučuje ni za jednu hipotezu, nego da se nalazi negdje između njih. Time on, u stvari, stvara novu teoriju koja pretpostavlja postojanost jednog elementa koji očituje kontinuitet na Balkanu u obliku jezičnih »otočića« latinofonskoga karaktera sve do VI. stoljeća poslije Krista, tj. do vremena kada se počeo »zamjenjivati« s karpatsko-podunavskim elementom koji se nalazi u stanju protorumunskog. Nositelji ovoga selili su se u »sukcesivnim valovima« bilo na miran način li pak povučeni invazijom različitih etnija. Ti novi došljaci »Proto-rumuni« (»Vlasi«) uspostavili su direktne kontakte s autohtonom latinofonskom populacijom, posljedica čega je bio nastanak arumunskog dijalekta i etničke grupe toga govornog jezika (47).

Magistralnim potezima, što je i oznaka vrsnog poznavatelja pristupačne građe, autor daje kronološku panoramu povijesnog razvitka Vlaha na širokim prostranstvima Balkana, i to između Dunava, Egejskog, Jadranskog i Sredozemnog mora. Lakoćom pera i logikom znanstvenog razmišljanja opisuju ulogu Vlaha koju su imali na ovim područjima, kako na političkom, socijalnom tako i ekonomskom planu, sve do nestanka Bizantskog carstva pod vlašću Osmanlija 1453. godine.

Govoreći o prvom spominjanju Vlaha u bizantskim pisanim djelima, autor se veoma kratko zadržava na Vlahorinhine, tj. Vlasima na obalama rijeke Rhynchin u Makedoniji, koji su u VII. stoljeću poslije Kr. zajedno sa Sklavenima (Slavenima) i Antima obsjedali Solun, a zatim prelazi na godinu 976., koja se uzima i kao prvo spominjanje Vlaha u bizantskim djelima u svezi s ubojstvom Davida, jednog od četiriju kometopula, između Kastorije i Prespe kod mjesta zvanog »Lijepi Hrastovi«. Zapravo to je ubojstvo djelo Vlaha o d i a i, tj. Vlaha »putnika«, neke vrste »karavanlija«, koji su osiguravali transport kroz Balkan. Prema autoru, ti su Vlasi bili u službi Bizanta s obavezom čuvanja magistrale Via Egnatia, koja je povezivala Drač i Apoloniju sa Solunom, a koji su živjeli u tom dijelu Makedonije (49). Da je znatan broj Vlaha bio naseljen na području Tesalije Petro Š. Năsturel uzima za dokaz

zlatnu povelju bizantskog cara Bazilija II. »Bugaroubice« iz 979. godine, u kojoj se spominju Vlasi kontinentalne Grčke (Hellade) pod zapovjedništvom protospata Nikolitse. Taj car, pobijedivši bugarskog cara Samuila, 1018. godine osvojena je područja priopojio Bizantu. I odmah je nakon toga pristupio organiziranju crkvene bugarske hijerarhije pod pastirskim štapom Carigradske patrijaršije i Ohridske arhiepiskopije. I tako osniva novu episkopiju »*Vlaha iz čitave Bugarske*«, koju spominje u svojoj zlatnoj povelji 1020. godine. Navedena rečenica jasno govori o rasprostriranju ove etnije u navedenome dijelu Makedonije (50).

Poslije ovoga autor prelazi na godinu 1066., koju karakteriziraju pokreti i otpori Vlaha, podržani od Bugara i Grka iz grada Larise, a uzrokovani fiskalnim nametima bizantske carske vlasti (50).

Autor se nadalje zadržava na dosta kontraverznom, pa i nejasnom odlomku izdjela bizantskog autora Kekaumena pod naslovom »*Sječanja*« ili »*Savjeti*« (pisani između 1075. i 1078. godine), a u kojem se govori o dačkom porijeklu Vlaha. Petre Š. Năsturel ovome tekstu daje veliko značenje po kojem se vidi da su bizantski Vlasi nekoć živjeli između Save i Dunava koje je rimski car Aurelijan, da bi njihove susjede oslobodio od stalnog uznemiravanja Vlaha, silom premjestio. To je, prema autoru, početak rasprostriranja Vlaha na cijelom području Epira, Makedonije i osobito Hellade, odnosno Tesalije, gdje se nastanio i najveći broj ovoga stanovništva. Dakako, taj podatak je i jak argument o slabosti autohtone teorije Vlaha na ovim područjima, na kojima se i danas najviše susreću (51).

Uzimajući u obzir veliku brojčanost Vlaha u Tesaliji (Helladi) početkom 13. stoljeća, ona se počinje zvati Velika Vlahija, odnosno Mala Vlahija, koja se odnosi na Etoiju i Akarnaniju. Pored ovih etnogeografskih naziva postoje i Gornja Vlahija i Donja Vlahija, a odnose se na Vlahe na Pindu, Ahaji. Vlasi su posvjedočeni i na poluotoku Halkidiku, na planinama Rodopa, na azijskom dijelu Bosfora, u Atici i drugdje (56-61).

Još jedan značajan podatak iz djela Ane Komnene »*Aleksjada*«, u kojem ona spominje i jedno vlaško selo pod imenom Ezava, čije lociranje nije sigurno, privlači pozornost autora. Naime, neki misle da to selo treba tražiti u Tesaliji, a neki pak na granici Epira. Značenje ovoga podatka Ane Komnene zasniva se ne toliko na samom imenu sela, koliko na spominjanju etničkog imena Vlah. Naime, 1091. godine, da bi spriječili prodor Pečenega, ona govori o skupljanju velikog broja Bugara i »*onih ljudi koji provode nomadski život i koji se u narodnom jeziku zovu Vlasi*«. Suprotno bugarskoj i srpskoj odnosno jugoslavenskoj historiografiji, koja ovom pojmu daju socijalni značaj i konotaciju, tj. »*pastiri*«, P. Š. Năsturel kaže da je riječ o etničkom značenju pojma jer se on spominje uz etničko ime Bugari. A da je Ana Komnena htjela spomenuti opći naziv »*pastir*«, onda bi upotrijebile postojeće izraze za tu vrstu djelatnosti, kao što su: *p o i m ē n, b o s k o s, p i s t i k o s* i dr. Osim toga Ana Komnena u svome djelu govori jasno da su Vlasi na području Podunavlja bili socijalno i politički organizirani pod svojim odličnicima. Imena nekih spominje i sama autorica, kao što je Pudilo (Budila) kojije 1094. godine obavijestio cara da su Kumani prešli Dunav (53).

Raspravljajući o problemu Megleno-Vlaha odsono Meglenita, P. Š. Năsturel kaže da su oni »*skitska*« populacija koje je car Aleksije Komnen nakon poraza, koji je zadao Pečenezima 29. travnja 1091. u bitci kod Lebuniona, zarobio i nastanio ih sa ženama i djecom u temi Moglen (ant. Almopie, danas Ardea), te je od njih osnovao specijalne vojne jedinice. U prvoj polovici 12. stoljeća njihovi se potomci nazivaju Pečenezi iz Meglena. Posljednji pokušaj poduzet od »*Skita*« koji su došli sa sjevernih područja Dunava i napali Trakiju doživo je pod Ivanom II. Komnenom 1112. godine potpuni neuspjeh. Razbijeni nomadi još od 1091. godine koloniziraju se u zapadnim dijelovima Bizantskog carstva. Prema autoru, ti su Megleni zapravo mješavina Rumuna s područja Dunava dovedeni od svojih gospodara Pečenega. Ovi su posljednji prestali biti bilingvisti, služeći se više

rumunskim nego turanskim. Drugim riječima, gospodari područja Stare Dakije bili su već na putu asimilacije. S vremenom je ovo stanovništvo izgubilo ime Rumuni, prihvaćajući ime Vlasi, kojim su ih nazivali Slaveni. Meglenorumuni koji su bili nastanjeni na desnoj obali Vardara i u planini bavili su se transhumancom. U jednom dokumentu Andronika I. iz 1184. godine spominju se *Kumani, Bugari i Vlasi s Moglena* koji su pasli svoja stada na planini Puzukia. Premda je teško utvrditi jesu li ovi Vlasi potomci kolonista Aleksija I. ili Ivana II. Komnena, P. Š. Năsturel ističe da je potvrđena značajna prisutnost Vlaha u Makedoniji, i to na zapadnom području Vardara (55–56).

Polazeći od podataka bizantskog autora Kekaumena (XI. st.), te djela anonimnog autora pod naslovom *«Descriptio Europae orientalis»* iz XIV. st., pa i na osnovi rezultata suvremenih znanstvenika, te toponimije koja za P. Š. Năsturela predstavlja veoma važan povijesni izvor, a koja je potvrđena u Trakiji, Makedoniji, Tesaliji, Epiru, Eubeji, Peloponezu, Krfu i drugim jonskim otočima, i vlaščkog je karaktera, autor utvrđuje geografsku rasprostranjenost Vlaha u srednjem vijeku mnogo šire i mnogo razgranatije negoli što bi se moglo zamisliti. To uostalom potvrđuje ne samo mnogobrojnost vlaške populacije (50–61) nego i socijalnu organiziranost Vlaha u Bizantskom carstvu, njihovo sudjelovanje u duhovnoj i materijalnoj kulturi toga carstva i njihovu sposobnost da se organizirano suprotstave toj bizantskoj vlasti. O tome govore razni socijalno-politički nazivi: arhon, primičuri, kneaz, prokritoi (čelnici), župani. Svi su oni bili pravni ili vojni predstavnici, poglavari roda ili plemena koji su obavljali političke, pravne, administrativne, vojne i ekonomske funkcije (61–64). Bilo je i Vlaha koji su pravno-ekonomski pripadali državi, feudalcima, samostanima ili su pak bili slobodni. Imali su položaj *pareka* (sličan *vecini* tj. »susjedi«) s istim značenjem iz Podunavske Vlahije. S društveno-pravno-ekonomskog stajališta oni bi bili neka vrsta robova koji su posjedovali u vlasništvu komadić zemlje i nekoliko grla stoke. Postojao je i socijalni sloj nazvan imenom *«proskathemenes»* sa značenjem ljudi koji su se nastanjivali na imanju nekoga svjetovnog ili crkvenoga gospodara, a to kao najamnici. Bilo je i *«kathemenes»*, a to su, prema mišljenju autora, potomci *«prokathemensa»* ili pak Vlasi koje su već dugo vremena bili nastanjeni kao najamnici. I posljednji na socijalnoj ljestvici spominju se *«d o u l o i – «robovi», «sluge»,* a u djelima bizantskih autora pojavljuje se i pojam *«d o u l o p a r e k o i»*. Što točno znači još nije jasno. U aktima arhiva manastira na gori Athos često se označavaju Vlasi koji se nalaze u službi redovnika. Oni navode imena glave obitelji, žena, djece i snaha. Ukoliko pak vlaški seljak nije mogao plaćati obveze prema državi, onda su vlasti tražile da to plaćaju manastiri ili gospodari o kojima je taj socijalni sloj bio ovisan (64–65).

Govoreći o ekonomskom položaju Vlaha, Petre Š. Năsturel ističe da im nije bio lagan, što jasno pokazuje sukobi Vlaha protiv bizantske vlasti (65).

Vlasi su bili i značajan vojnički element na Balkanu. To pokazuje i ustanak Vlaha iz Tesalije godine 1066., kao i njihovo sudjelovanje u formiranju »Drugoga bugarskog carstva« 1185. godine s braćom Petrom i Asenom na čelu. Bez obzira na kontraverzna mišljenja oko pitanja nastanka »Drugoga bugarskog carstva« i njegovih osnivača, smatram da je autor u pravu kada kaže: *«istodobna upotreba dvaju etničkih imena čini se da jako dobro govori u prilog sudjelovanja dvaju različitih naroda koji žive jedan uz drugi i koji dijele zajedničku sudbinu»* (69, 74, 78).

Što se pak kršćanstva Vlaha tiče, autor tvrdi da su oni prihvatili kršćanstvo latinskog obreda, o čemu jasno govori latinska terminologija (55), a zatim su se priključili pravoslavlju, iako su bili, kako veli Kekaumenos, nevjernici odnosno praznovjerni s mnogo poganskih elemenata. I da bi ih nekako imao pod nadzorom kako na socijalnom tako i na duhovnom planu, Bazilije II. osniva 1020. godine zasebnu episkopiju za Vlahe sa sjedištem u Vranju pod jurisdikcijom Ohridske arhiepiskopije. Ta vlaška episkopija bila je namijenjena za sve Vlahe na Balkanu. Osim nje, u XIV. stoljeću osnivaju se i druge episkopije za duhovne

potrebe Vlaha, kao što su one u Lerini (tj. Florina/Grčka) ili u Prilepu u Makedoniji (70–71).

Zadržao sam se samo na nekoliko segmenata ovoga rada za koje sam smatrao ne samo da su značajni nego i da pokazuju vrsno poznavanje problema. Zapravo za razliku od mnogih svojih sunarodnjaka koji su se bavili problemom Arumuna odnosno Vlaha i kod kojih se nehotice može primijetiti i pristranosti u pristupu analizi i rješavanju tog problema, to nije slučaj kod Petre Š. Năsturela. Dapače. To se jasno vidi kada na jednome mjestu kaže: »Njihova (sc. Vlahi, Arumuna, Z. M.) prošlost pripada povijesti Bizanta, zatim Otomanskog carstva i napokon svakoj od nasljednica balkanskih država, ne isključujući pri tome prirodne sukobe, jer su se u svako doba nacionalne manjine suprotstavljale većinskom stanovništvu zemlje, gdje ipak žive zajedno dok progresivna akulturacija ne izgladi i ne sravi razlike koje će nestati u općem interesu« (47).

Posljedica pojave srednjovjekovnih slavenskih država na Balkanu bila je bolja diferencijacija etničkoga karaktera na tome području, koje su krunjile bizantski teritorij. Hrvati, Bugari, Srbi i Albanci potvrđuju tako nacionalni princip sasvim suprotan staroj ideji kršćanske o i k u m e n e, koja će nakon velikog raskola 1054. godine postati pravoslavnom. Međutim, u okviru tih novostvorenih političkih država koje ni etnički, a niti jezično nisu bile jednoobrazne, posvuda na Balkanu živi vlaški etnički element. O toj novoj situaciji Vlaha raspravlja Matei Cazacu u radu pod naslovom: »*Les Valaques dans les Balkans occidentaux (Serbie, Croatie, Albanie, etc.). La pax ottomanica (XVe–XVIIe siècles)* (Vlasi na zapadnom Balkanu (Srbija, Hrvatska, Albanija i dr.). Pax ottomanica (XV.–XVII. stoljeće). (79–93).

Prema autoru, Vlasi se u srpskoj srednjovjekovnoj državi spominju u prvom dokumentu Nemanje koji je izdao u prilog hilendarskome manastiru na gori Athos (79). Velik broj srpskih carskih povelja koje govore o Vlasima jasno pokazuju povećanje tog etničkog elementa, koji je različit od srpskog i koji je rasprostranjen na čitavom teritoriju Srbije, što ih kraljevi nude manastirima osim ako su sačuvali svoju autonomiju kao što je to bilo u *Starom Vlahu*, kraju između Drine i Lima, ili pak *Valahiji* iz Bosne, koja će u 15. stoljeću biti sastavni dio titulature Nikole Ujlaka »*Bosniae et Valachiae rex*« s natpisa na slici koja ga predstavlja kod nogu pape Siksta IV. (1475.) u bolnici San Spirito u Rimu (Sala Laucisi). Među najznačajnije Vlahe spadaju svakako Balše, vladari Zete u drugoj polovici 14. stoljeća, koji su posjedovali velik dio teritorija od Budve, Barija, Ulcinja do Prizrena, a možda i Skadar, te Vloru, Berat i Himaru (8–83).

Autor dalje govori o značajnim pokretima vlašskog stanovništva koji su u 14. i 15. stoljeću išli s Kosova i Vardara prema sjeveru i nastanili se u dolini Timoka i Morave. Drugi pak pokreti tog etničkog elementa u isto su doba išli od Niša dolinom Nišave i prodrli sve do Srednja Gora u Bugarskoj i zatim iz Sofije prema sjeverozapadu sve do stare srpske granice. U 14. stoljeću identificirani su Vlasi u Crnoj Gori i u Hercegovini te na znatnom dijelu dalmatinske obale (83).

U Hrvatskoj su pak u 14. stoljeću Vlasi poznati pod imenom Morlaci. Kako Morlaci tako i Čići, koje susrećemo u Istri još od 14. stoljeća, predstavljaju drugu grupu Vlaha koji će se slavizirati i zbog čega će nestati stara vlaška imena. Prvi su dali svoje ime rumunjskim plaćenicima u Mađarskoj (More), dok su Čići u 16. stoljeću poznati pod imenom Antiqui Romani (85).

Sljedeću grupu Vlaha čine Cincari. Ime je onomatopejskog karaktera, što podsjeća na cincaradu pirinejskih transhumanaca sa značenjem zvukova zvončića oko vrata ovaca u pokretu (85).

Kao što je bilo u Srbiji tako je bilo i u Hrvatskoj da je dio Vlaha ovisio neposredno o kralju, zbog čega se i zovu »kraljevski Vlasi« i vrhovni im je sudac bio hrvatski ban sa sjedištem u Kninu (85).

Što se pak tiče fenomena »Pax ottomanica« (15.–17. stoljeće), riječ je o razdoblju otomanske vladavine u kojem su sustavu Vlasi imali posebnu ulogu. U to se vrijeme njihov položaj poboljšao. Naime, oni su bili oslobođeni raznih nameta. K tome još u doba otomanske vlasti Vlasi su zadržali svoju vlastitu socijalno-ekonomsku organizaciju u naknadi za vojnu službu u carskim ratnim pohodima (86, 87).

Habsburška monarhija početkom 16. stoljeća dovodi Vlahe i smješta ih na granici, stvarajući tako vojnu granicu (88) s ciljem da se od barbara brani barbarima. Svakako, obavljanje vojne službe za Vlahe je bila najveća dobit. Time su bili oslobođeni ropškog položaja. Za vrijeme 17. stoljeća Vlasi, Srbi, uskoci i Hrvati koji sačinjavaju graničare bore se protiv Turaka pod zajedničkim imenom Hrvata. Počevši od druge polovice 17. stoljeća, nastavlja autor, adimministrativnim se mjerama njihova autonomija sve više i više sužava. Za vrijeme rata 1683.–1699. godine graničari zauzimaju otomanska područja na kojima se onda nastanjuju i tu ostaju, kao što je bilo u Lici i Krbavi, gdje se Vlasi spominju još u 14. stoljeću (91).

Novi priljev izbjeglica Srba 1690.–1691. godine, tvrdi autor, pridonio je denacionalizaciji Vlaha, koji su se sve više i više miješali s njima. A počevši od godine 1691. njihov duhovni i politički poglavar postaje srpski patrijarh iz Srijemskih Karlovača, i tu će vlast imati i nad pravoslavnim Rumunjima u Transilvaniji (90–91).

Stupanjem u austrijsku vojsku, istina, Vlasi se spašavaju ropškog položaja, ali gube svoje autonomne institucije koje su, kako kaže autor, činile njihovu osobitost i koje su im omogućile da dobrim dijelom sačuvaju svoje običaje i tradiciju. Isti je slučaj i s Vlasima u Otomanskom carstvu. Naime, i oni početkom 17. stoljeća, kaže autor, gube svoj privilegirani položaj *vojnika* u još nerazjašnjenim okolnostima, ali koji se mogu povezati s propadanjem Otomanskog carstva. Tako nastaje potpuni poremećaj vrijednosti. Mjesto vojnika koji je do onda zauzimao prvo mjesto u socijalnim i ekonomskim strukturama dolaze *k i e l a t o r i*, tj. karavanlije i trgovci. Urbanizacija carstva potiče naseljavanje u gradovima i samim time ubrzava trgovinu čiji su glavni nositelji Vlasi. Dapače, oni se bave i prekomorskom trgovinom s Italijom i Venecijom, a od polovice 18. stoljeća i s Levantom. Nametanjem novih utvrđenih pristojbi od strane Mlečana na uvoze iz Otomanskog carstva uzrokovalo je propast mnogih obitelji u Moskopolu (alb. Voskopoji), Ohridu i drugim gradovima. Posljedica toga bila je da su trgovci odlučili napustiti pomorsku trgovinu preko Drača te se otvara novi put prema Beogradu, Mađarskoj, Austriji i Njemačkoj (91–93).

Tako zapravo počinje još jedna velika pokretljivost Vlaha prema zapadnoj i srednjoj Europi. O toj dijaspori Vlaha raspravlja se u radu *Neagu Djuvara* pod naslovom »*La diaspora aroumaine aux XVIIIe et XIXe siècles*« (»Arumunska dijaspora u XVIII. i XIX. stoljeću«) (95–127).

Prema autoru, polazeći od sveukupne političke, socijalne i ekonomske analize na balkanskim prostorima u 16. i 17. stoljeću, dva su osnovna razloga velike emigracije Vlaha. Ti razlozi koliko god su možda kontradiktorni, ipak su po rezultatima konvergentni. S jedne je strane rat, a s druge početak kapitalizma Austrije s ubrzanim razvitkom trgovine između Europe i Turske (98, 109 s). »Pax ottomanica« koji Osmanlije nastoje uspostaviti nakon propasti svih kršćanskih država na Balkanu podrazumijeva funkcioniranje jake razvijene regionalne trgovine i industrije, u koje su djelatnosti bili uključeni i Vlasi. Uz to što su Vlasi uživali povlašteni položaj i bili oslobođeni raznih pristojbi, neovisna administracija u koju su bili uključeni Vlasi, Albanci, Grci i Slaveni stvorila je pretpostavke za dinamičan ekonomski pa i kulturni razvitak (96).

Međutim, uravnoteženi razvitak koji je trebao biti rezultat »Pax ottomanice« nije uspio iz niz razloga. Prije svega u to je doba bila veoma smanjena i ograničena vlast Carigrada nad novonastalim državama na Balkanu, čiji su se prava sukobljavala s neizbježnim ograničenjima kako u političko-pravnom tako u socijalno-ekonomskom pogledu. Nadalje, uloga i

moć Mletačke Republike te njezino uplitanje u unutarnje odnose balkanskih država i naroda neminovno je vodilo ne samo rascjepu nego i sukobljavanju kršćanskih naroda s muslimanima ovih područja. U tome su prednjačili islamizirani Albanci (99). Ti su neredi i ustanci smatrani kao izdajnički udar na sve ono što je »Pax ottomanica« bila uspostavila u cilju stvaranja balkanskog etničkog zajedništva. Dakako, Vlasi u tome nisu mogli ostati po strani. I armotoli odnosno martolozi, a to su lokalne naoružane jedinice, sada okreću oružje protiv Turaka i njihovo ime potkraj 17. stoljeća postaje sinonim za K l e f t e, odnosno hajduke, bandite (99). Zapravo ti armotoli su, prema autoru, sudionici u ustanku 1821. godine u borbi za nezavisnost Grčke. Međutim, u svemu tome treba gledati i religiozni substrat (100).

Nedvojbeno je da su u tom ustanku sudjelovali i predstavnici Vlaha, od kojih su i mnogi bili visoko vojni dužnosnici (100–102). Međutim, autor ističe i veliko razočarenje Vlaha koji su sudjelovali u borbama za oslobođenje Grčke 1821. godine. Jer Grci su počeli nemilosrdnu politiku denacionalizacije Vlaha. Posljedica toga, osobito na područjima na kojima je stanovništvo bilo izmiješano, bio je antagonizam koji prije nije postojao (102).

Osim što su Vlasi bili nositelji gospodarstvenog uspona, financijskoga kapitala, mecene na kulturno-prosvjetnom području, ljudi od pera i uma, politike i diplomacije, visokih crkvenih dužnosti, teološko-filozofski mislioci, istina u pravoslavlju, oni su u balkanskim državama bili i nositelji građanskog života. To je osobito karakteristično za Srbiju, gdje je i literarno stvaralaštvo, puno sarkazma, ironije i humora, bilo plod vlaškog čovjeka. Dovoljno je spomenuti samo Jovana Steriju Popovića i Branislava Nušića (102–107). No, očuvanje vlašskog etničkog identiteta u dijaspori diljem Europe bilo je takoreći gotovo nemoguće. Naime, upravo kao što je to činila Srpska pravoslavna crkva (107 s). Začudo Neagu Djuvara ne završava svoj rad određenim zaključkom, što je i cilj svakoga znanstvenog rada, nego ostavlja osjećaj da je proces emigriranja koji je započeo još u 18. stoljeću kao posljedica društveno-političkih i ekonomskih odnosa na Balkanu, i dalje u tijeku; uništenje Moskopolja (alb. Voskopoje), grada nedaleko od Korče u jugoistočnoj Albaniji, 1788. godine (103) bila je samo jedna karika u tom procesu vlaške disperzije po Europi.

Sigurno je da duh dijaspore i balkanskih nacionalizama nisu ostali bez odjeka, a ja bih rekao, ni bez utjecaja na rađanje i razvitak nacionalne svijesti toga raseljenog balkanskog etničkog elementa. O tome upravo raspravlja austrijski znanstvenik *Max Demeter Peysfus* u radu pod naslovom »*Les Arumains à l'ère des nationalismes balkaniques*« (»Arumuni u doba balkanskih nacionalizama«) (129–149). Autor polazi od postavke da je jedini kriterij utvrđivanja pripadnosti nekog čovjeka određenoj etnokulturnoj grupi materinski jezik.

Njegovo osnovno polazište jest pojam »Kulturnation« pod kojim on razumijeva definiciju pojma nacije prema jeziku i civilizaciji, a koji je pojam karakterističan za srednju i istočnu Europu. Na ovim su prostorima minuciozno proučene u kulturnoj povijesti i prve pojave nacionalne opstojnosti (130). Zapravo autor u tome ide i dalje pa kaže da se rađanje nacionalne svijesti Vlaha može povezati s upotrebom materinskog jezika u liturgiji, a ta je pojava potvrđena u cijeloj Europi još od 15. stoljeća. Ali, s druge strane, visok kulturni nivo Nove akademije u Moskopolju (alb. Voskopoje), iako indirektno, pridonio je u promoviranju modernoga nacionalnog osjećaja među Arumunima, odnosno Vlasima. Jer svi značajni arumunski autori iz prve polovice 19. stoljeća na neki su način povezani sa spomenutim gradom i u svojim djelima izražavaju svoju nostalgiju, karakterističnu za emigrante. Tu autor spominje mnoga značajna imena kao Theodora Anastazija Kavalliotesa i mnoge druge koji su bili pod snažnim utjecajem Škole Transilvanije, koja je na sjeveru postavila temelje rumunjskog nacionalizma. Utjecaj te škole odražava se s jedne strane u tendenciji latiniziranja i dakoromaniziranja lingvističkih djela, ali se nije upuštala u dijalektoške analize, a s druge strane na pitanje etnogeneze Arumuna odnosno Vlaha (131). Tako zapravo počinje proces »romanizacije« Arumuna koji žive u središnjoj Europi,

primjerice, u Austriji i Mađarskoj (132). Na razvitak nacionalne svijesti djelovali su i drugi faktori kao što je nacionalni pokret na području Makedonije i na susjednim teritorijima Turske, koja je bila u raspadanju, ali i uvođenje arumunskog materinskog jezika u škole i u Crkvu. Teme su doprinjele i Podunavske kneževine koje su se netom bile ujedinile. Ondje je u škole uveden arumunski jezik, a duša svega bio je Apostol Mărgarit (1832–1903.), učitelj u mjesnoj grčkoj školi u Kleisuri (133). On je osim uvođenja narodnog jezika u liturgiju želio osnovati dvije nacionalne vlaške episkopije. U tome mu je pomagao i Anthimej, grčki metropolit iz Nesebara, inače albansko-vlaško porijekla (138).

Unatoč neuspjehu u ostvarivanju svojih namjera Apostol Mărgarit izuzetno je zaslužan u razvijanju nacionalne svijesti kod Vlaha. Ako ni u čemu drugome, onda je on, konstatira M. D. Peufuss, barem usporio proces grecizacije Vlaha koji je bio započeo još u 18. stoljeću (140).

Međutim problem Vlaha u Makedoniji kojima je Turska 22. svibnja 1905. godine priznala postojanje neke arumunske odnosno vlaške nacionalnosti (141) izazvao je niz reakcija u drugim susjednim državama i u Grčkoj. Autor konstatira da nije bilo shvaćanja za težnje nacionalnog života svih pravoslavnih etničkih grupa, pa i drugih na balkanskom jugu (141). Grčko protivljenje nacionalnoj svijesti Vlaha pokazalo se u vrijeme balkanskih ratova te i Bukureštanskog mira (1913. godine). Položaj Arumuna (143) tim se mirom nije poboljšao. Iako već 1918. godine Država SHS zabranjuje nastavu u školama na materinskom jeziku u Makedoniji. Dok su između dva svjetska rata u Bugarskoj bile samo dvije osnovne škole na vlaškom jeziku i jedna srednja, u Albaniji je bilo dvadeset osnovnih škola i dva lica na vlaškom jeziku. No i one su bile kratkoga vijeka. U Grčkoj su opstale sve do 1945. godine, ali s velikim poteškoćama. Grčki Vlasi, kaže autor, često su bili kolonizirani u južnim predjelima Dobruđe, koji su 1940. godine bili ustupljeni Bugarskoj. Stoga su arumunski kolonisti bili prisiljeni tražiti nove domove u njemačkim selima sjeverne Dobruđe, koja je bila prazna transportiranjem stanovništva od strane nacističkog režima. Međutim, ostvarivanje nacionalnih prava Vlaha, prema autoru, samo je pitanje vremena. Tu će inicijativu započeti Vlasi Albanije i Bugarske. Jer, zaključuje autor, u Europi zajednici regija Arumuni, bez obzira na to gdje oni žive, s jedne ili s druge granice, moraju kao Arumuni dobiti svoje neograničeno pravo na jednu domovinu (145).

Kronološko zaokruženje u cjelinu ove znanstvene problematike kojom se bavi Zbornik dala je svojim radom *Mihaela Bacou* pod naslovom »*Entre aculturation et assimilation: Les Aroumains au XXe siècle*» (»Između akulturacije i asimilacije: Arumuni u XX. stoljeću«) (151–165). Iz samog se naslova jasno dađe razabrati da autorica metodom socijalne antropologije rasvjetljava položaj Vlaha odnosno Arumuna u suvremenom svijetu, koji je pod neizbježnim udarom akulturacije i asimilacije sredine u kojima oni, raspršeni po svijetu, žive. Autorica izričito kaže da Arumuni odnosno Vlasi niti su znali, a niti su se mogli suprotstavljati stvaranju balkanskih država i njihovih politika nametnute asimilacije. K tome se nisu mogli ni zaštititi od utjecaja akulturacije koje uzrokuju suvremena industrijalizirana društva (151). Reprezentativni predstavnici ove populacije jesu Frašerioti, porijeklom iz Albanije, i Gramosteani s planine Gramos (152). Autorica nadalje ističe posljedice ekonomskih promjena koje su na prvi pogled i nevidljive, ali za sobom ipak ostavljaju više tragova: geste, riječi, vjerske, socijalne i kulturne predodžbe. K tome još, što se Arumuna tiče, razdoblje prije stvaranja balkanskih država ne može se smatrati stalnim i privilegiranim. Naime, politički i ratni konflikti koji su se odvijali na ovome području dovoljno su poznati, pa nije potrebno ponovo ih se prisjetiti. Najizrazitiji trag međuetničkih promjena je broj etničkih naziva pod kojima su označeni Arumuni: *Arumuni, Arvaniovlahi, Kucovlasi, Elinovlahi, Grekovlahi, Mecedo-Romani, Megleniti, Cincari, Vlahorinhini, Vlahofoni* s dijalektalnim, regionalnim nazivima podgrupa, kao *Epiroti, Gramusteani, Frašerioti, Cipani, Plisoti* itd. No, unatoč tim ratnim odnosno mirnim promjenama, ova je populacija ostala veoma endogenska, kako u etničkoj strukturi, tako i u privredvanju,

baveći se karakterističnim djelatnostima čime su stvorili sintetski i »atemporalan« lik. Naime, kao što je poznato, osnovna karakteristika ove etnije bio je pastoralan život u pravom smislu te riječi (153). Sijedeća karakteristika ove etnije, prema autorici, jest njezino nastojanje spasiti arhaizme i prilagodavati se. Premda je držala do svoje usmene predaje, ipak je bila otvorena prema svemu što je išlo s Istoka prema Zapadu (158–159).

Kada je riječ o akulturaciji, autorica izdvaja tri faze: 1. razdoblje od propasti Otomanskog carstva do drugoga svjetskog rata; 2. od drugoga svjetskog rata sve do 1980. godine, i 3. od 1980. godine do naših dana.

Prva se faza obilježava nizom karakteristika. Prije svega progresivnom sedentarizacijom kao posljedicom stvaranja balkanskih država nakon propasti Otomanskog carstva. Pojava političkih granica sprečavala je ili pak sužavala, bilo nametanjem pristojbi ili plaćanjem carine, bavljenje na duge staze transhumancom; zatim nakon napuštanja politike »Velike Ideje«, začete od strane Venizelosa, dolazi oko milijun i pol Grka iz Male Azije i uglavnom se naseljavaju na područje sjeverne grčke Makedonije. I na kraju, sve do 1930. godine nastaje jaka emigracija Arumuna, i to oko 12.000 u Rumunjskoj, i to najprije u Dobruđu koja je onda bila sastavni dio Rumunjske, a danas pripada Bugarskoj. To je učinjeno jer se smatralo da će se Arumuni lakše moći integrirati, imajući na umu etničko, kulturno i jezično srodstvo (161–162). U tom se razdoblju još ne može govoriti o akulturaciji ni s geografskog ni s političkog stajališta, pod čime se razumijeva »denacionalizacija« ili »asimilacija«.

U razdoblju nakon drugoga svjetskog rata napušta se fenomen akulturacije povezan s tipično lokalnim faktorima u pojmovima nacionalnosti i nacionalizma, da bi se pristupilo akulturaciji u pravom smislu riječi sa svim neindustrijaliziranim kulturama koje su na Zapadu preživjele, a to su seoske odnosno, općenito uzeto, neurbane kulture. Asimilacija je zatim zavlдалa na osnovama ideologije, politike ili nacionalističkih težnji (163).

Danas Arumune ne treba tražiti u gradovima i selima. Jer imena kojim bi ih prepoznali njihovi djedovi nisu više vlaška, a ni toponimija nije vlaška jer je grecizirana ili slavenizirana itd. Oni su sada albanski, bugarski, grčki, srpski i dr. građani koji govore jezike zemlje u kojoj žive. Svi ostali specifični elementi po kojima su se razlikovali od drugih etnija ostali su samo u sjećanjima. Upravo zbog toga, zaključuje autorica, problem se njihova identiteta sada ne postavlja sa stajališta njihove etnije, nego sa stajališta kulturne manjine (164). Treba također reći da je njezin rad popraćen veoma bogatom i selektivnom bibliografijom najznačajnijih znanstvenika koji su se bavili ili se bave problemom Vlaha, njihova etničkog identiteta i njihove povijesti (166–186).

Što reći na kraju prikaza ovog, sa znanstvenog stajališta, veoma značajnog zbornika radova? Uostalom sam profil znanstvenika, njihov način pristupa problemima, analize i argumentacije daju znanstvenu težinu radovima. Može se slobodno reći da se iz sadržaja i rezultata ovih radova jasno vidi da su Vlasi povijesna paradigma balkanskih naroda i, koliko god je problem razmatran interdisciplinarno (lingvistika, filologija, povijest i antropologija), a jedino se tako može začu u njihovu povijesnu prošlost, jasno se pokazuje da je problem Vlaha više nego složen, a da bi se rezultatima ovih radova smatrao rješivim. Istina jest da su se oni uključili u društveno-političke i kulturno-ekonomske tokove, ipak njihova »forma mentis«, tj. njihov mentalitet po kojemu se izdvajaju u jednu zasebnu etničku grupu nije se izmijenio. Unatoč svim mogućim sredstvima koja su korištena da bi se integrirali u društva u kojima žive i, bez obzira na određene uspjehe pravoslavnih crkvi i islamizacije u određenim sredinama u kojima žive, oni su i nadalje u svojoj svijesti, pa i u svojim reakcijama na određene pojave određenih vremenskih događaja, ostali ono što jesu. To se uostalom jasno vidi iz sadržaja radova ovoga Zbornika. Dapače. Iz analize Petra Š. Násturela jasno se vidi da je pojam Vlah tijekom cijele vladavine Bizantskog carstva, a to potvrđuju bizantski autori koji o njima pišu, imao etničke konotacije. Prema tome, sva nastojanja povjesničara određenih balkanskih zemalja koji tvrde da je taj pojam od 12.

stoljeća pa nadalje općega karaktera sa značenjem »pastir«, neodrživa su. Zbornik o kojem je ovdje bilo riječi svojim znanstvenim sadržajem, bogatstvom podataka, strogom znanstvenom metodom analiza i interpretacija zamršenog problema bit će svakako solidna osnova za daljnja istraživanja i proučavanja problema Vlaha od njihove etnogeneze do današnjih dana.

ZEF MIRDITA

SREĆKO M. DŽAJA, Bosnien-Herzegowina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878–1918). Die Intelligentsia zwischen Tradition und Ideologie. Südosteuropäische Arbeiten. 93. R. Oldenberg Verlag, München, 1994., 287.

Monografijom »Bosna i Hercegovina u doba austro-ugarske epohe (1878–1918). Inteligencija između tradicije i ideologije« hrvatski povjesničar Srećko M. Džaja¹ predstavlja se znanstvenoj javnosti nastavkom svojih istraživačkih rezultata o problemu prošlosti Bosne i Hercegovine, o duhovnim i političkim silnicama koje su utjecale na, slobodno se može reći, formiranje »bosansko-hercegovačkog« mentaliteta, bez poznavanja kojeg nije moguće shvatiti fenomen prošlosti i tragične događaje sadašnjosti ovoga područja.

Monografija se sastoji od opširnog i veoma suptilnog uvodnog izlaganja o fenomenu inteligencije naslovljenog »Inteligencija i jugoistočni prostor« (9–35), te od tri poglavlja. Prvo je »Kulturna infrastruktura Bosne i Hercegovine 1878–1918 (37–108), u kojem se govori o novom ustrojstvu na vjerskom području – o Katoličkoj crkvi, Srpskoj pravoslavnoj crkvi, islamu, židovskoj zajednici i ostalim manjinskim religijama (46–64); nadalje se govori o školstvu i znanstvenim institucijama – o muslimanskim, srpsko-pravoslavnim i katoličkim školama, o privatnim školama i školama drugih konfesija, te o otvorenosti školskog sustava (osnovne, srednje i stručne škole), a razmotreno je i pitanje visokog školstva i kazališta, te znanstvene ustanove (65–83); dan je i pregled bosansko-hercegovačkih listova od 1878. do 1918. godine. U drugom se poglavlju govori o porijeklu obrazovanog sloja i obrazovnom putu inteligencije (109–185), a obuhvaćen je problem nastavnickog kadra, i to u osnovnim, stručnim i srednjim školama; također, govori se o učenicima, i to u velikim gimnazijama u Sarajevu, Mostaru, Tuzli, Banja Luci, nadalje o velikoj nadbiskupskoj gimnaziji u Travniku, velikim franjevačkim gimnazijama u Visokom i Širokom Brijegu, te realnoj gimnaziji u Sarajevu (140–156), zatim o studentima u tri vremenska razdoblja: A) 1884.–1898.; B) 1898.–1911.; C) 1911.–1918. (156–185). U trećem se pak poglavlju raspravlja o sljedećim problemima: »Inteligencija i povijesno-politički identitet bosansko-hercegovačkog stanovništva« (187–192), »Mjesto Bosne i Hercegovine unutar srpske nacionalne ideologije« (192–197), »Hrvatska nacionalna ideologija i Bosna i Hercegovina« (198–207), »Nacionalna i ideološka lutanja muslimana u političkom modernitetu« (207–218), »Nakon aneksije« (218–228), »Mlada Bosna« (228–234) i na kraju je zaključno razmatranje (235–241).

¹ Srećko M. Džaja rođio se 1935. godine u Malovanu nedaleko od Kupresa. Teologiju je studirao u Sarajevu i u Zagrebu, a povijest, slavensku filologiju i filozofiju u Münchenu. Sada je znanstveni suradnik u Südost-Institutu u Münchenu. Od mnogobrojnih djela koje je do sada objavio izdvajaju se »Die Bosnische Kirche und die Islamisierungsproblem Bosniens und der Herzegowina in den Forschungen nach dem Zweiten Weltkrieg, München, 1978.; Idem: Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Vöremanzipatorische Phase 1463–1804, München, 1984.; i dr.

Slijedi popis kratica (243-244), popis izvora i literature (245-268), te popis imena mjesta i osoba (269-278). Knjiga je obogaćena grafikonima, tabelama s geografskim kartama Bosne i Hercegovine, čime je omogućena zornost sadržaja i lakše shvaćanje problema o kojemu je riječ.

Već iz navedenih naslova i podnaslova jasno se vidi namjera i cilj autora ovog djela.

U uvodnoj riječi autor ističe da je inteligencija Bosne i Hercegovine predstavljala zaseban socijalan sloj čija je uloga u duhovnom, političkom i ideološkom procesu na tom području, kao uostalom i svih naroda jugoistočne Europe, bila od velikog, pa i bitnog značenja. Ona je zapravo bila i glavni nositelj ideologija u 19. i 20. stoljeću, čije je proučavanje u doba komunističkog sustava bilo ne samo zanemareno nego i namjerno prešućeno (7). Upravo i zbog toga autor u uvodnom poglavlju pod naslovom »Inteligencija i jugoistočni europski prostor« (9-35) pokušava fenomen inteligencije, njezine uloge u društvu Bosne i Hercegovine uključiti u okvir jugoistočnog europskog prostora. Polazeći od činjenice da je fenomen inteligencije više povijesno-političkog negoli sociološkoga karaktera, autor konstatira da je on usko povezan s dinamikom, tj. u duhovno-povijesnim osnovama političkih pokreta u 19. stoljeću. Međutim, u 20. stoljeću politički se značaj inteligencije izražava pod pojmom intelektualac, a taj pojam nastao je tijekom tzv. Dreyfusove afere s tzv. »Manifeste des intellectuels« (Manifest intelektualaca), koji je objavljen u listu »Aurore« 14. siječnja 1898. godine, no njegova je politička uloga u društvu započela kasnije. U tom procesu političari u intelektualcima dobivaju svog natjecatelja, koji se iskazuje u spretnosti da javnosti otkrije političku istinu. U političkoj se pak praksi takav sukob završava u disidentizmu ili u polariziranju stajališta (11).

Autor knjige s pravom ističe da je, unatoč vjerskim heretičkim pokretima (bogumili, patareni i dr.) što su bili zahvatili ne samo jugoistočnu Europu nego i zapadnu i srednju Europu, jugoistočna Europa ipak, zahvaljujući osmansko-turskoj vladavini pod kojom je stenjala, ostala na periferiji političkih, socijalnih, ekonomskih i kulturnih procesa, koji su bili karakteristični za zapadnu i srednju Europu. Međutim, u tome su bile izuzetak Hrvatska, Slavonija, Dalmacija i Erdelj, odnosno Sedmogradaska. Naime, nakon povlačenja Osmanlija s njihovih teritorija, a osobito počevši od 18. stoljeća, one su u kulturnom pogledu dio srednje Europe (14).

Na balkanskim prostorima, konkretno u Albaniji, Bosni i Hercegovini, Bugarskoj, Srbiji i Makedoniji, zahvaljujući petstogodišnjoj vladavini Turaka, domaća je inteligencija zakašnjela pojava (15). Ta Džajina konstatacija je od velikog značenja. U tome i jest osnova različitosti duhovnog i intelektualnog mentaliteta koja se očituje između zapadnoeuropske inteligencije, kojoj po duhovnoj i intelektualnoj formaciji pripada i hrvatska inteligencija, od one balkanskih naroda.

Vrijedno je istaknuti i autorova razmatranja o profilu srpskih intelektualaca 19. stoljeća sve do 20-ih godina 20. stoljeća. Oni su bili usmjereni, dakako, poticani i od Srpske pravoslavne crkve, na ostvarivanje ideje »velike Srbije«, koja se u 20. stoljeću zaodjenula jugoslavenskim programom. Upravo je jugoslavizam bio osnovica i akcijski program politike Nikole Pašića (1845.-1926.) za teritorijalnim širenjem Srbije s motivacijom »oslobođenja« braće po krvi i njihovim ujedinjenjem sa srpskom državom. To je svakako vodilo unitarističkom sustavu, jer je federalističko ustrojstvo države, kako ističe autor, nespojivo sa srpskim mentalitetom (23).² Za razliku od srpskog jugoslavenstva, kod Hrvata se ono do 70-tih godina 19. stoljeća neposredno vezivalo uz ideju ilirizma. Međutim, kada je riječ o političkom karakteru hrvatskoga jugoslavenskoga koncepta, autor jasno ističe da u tome

² Uostalom, i konfederativni je sustav za srpski mentalitet neprihvatljiv (v. Carsten Girsch-Daniel Eisermann, Die westliche Politik und Kroatien-Krieg 1991-1992, u: Südosteuropa, 43. Jhg., 3-4/1994., pag. 94).

postoji velika nejasnoća i neslaganje između hrvatskih i srpskih povjesničara. Prema srpskoj historiografiji (Vasilije Đ. Krestić), hrvatsko je jugoslovenstvo imalo za cilj velikohrvatstvo, čime se hrvatska historiografija (P. Korunić) ne slaže (28).³

U daljnjoj raspravi autor ističe jednu veoma zanimljivu činjenicu. Prema njemu, jugoslovenstvo hrvatske liberalne inteligencije 19. stoljeća bilo je višebojno, odnosno višeznačan pojam. Oni su jugoslovenstvo shvaćali istodobno kao političku, državotvornu i nadnacionalnu odnosno međunarodnu kategoriju. A u praksi je, pak, ono bilo u suglasju s politikom austroslavizma i federalizma, podrazumijevajući pri tome priznavanje hrvatske državnosti kao polaznu poziciju (28–29).

Srpska je, pak, strana odbijala kako austroslavizam tako i federalizam. Nije nikako prihvaćala priznavanje hrvatske državnosti i zahtijevala je političku jednakopravnost Srba i Hrvata odnosno srpsku državnost na hrvatskim etnopolitičkim teritorijima (29). Uostalom, i katoličanstvo Hrvata za srpsku politiku i inteligenciju nije bilo ništa drugo doli samo ispružena ruka Vatikana protiv Rusije, Srbije i, dakako, pravoslavlja (29).

Autor razmatra i fenomen ideologije – kako je naziva – ideologije velikoga hrvatstva. Polazno ishodište začetnika te ideologije, dr. Ante Starčevića, nije bio jezik, koji je za veliko-srpsku ideologiju izražavao narodni duh, nego je to bila hrvatska državnost. Polazeći s tog stanovišta, dr. A. Starčević i njegovi istomišljenici negirali su ne samo germanizam nego i srpstvo kao povijesni i politički fenomen na hrvatskom tlu. Taj se radikalizam bio toliko izoštrio da je na kraju, zaključuje autor, završio u fašizmu (30).

Kada je riječ o položaju bosansko-hercegovačke inteligencije u cijelom tom procesu tijekom austrougarske epohe, autor ga ne samo veoma dobro poznaje nego ga na suptilan način analizira, oslobođen svake predrasude, što je i osnovno obilježje ovoga znanstvenog djela.

Polazeći od činjenice da je osmanlijskim osvajanjem Bosne i Hercegovine u drugoj polovici 15. stoljeća izmijenjen politički i kulturni zemljovid, uz katolicizam, koji je od srednjovjekovnog bogumilstva skoro bio nadomješten, na bosansko-hercegovačkom tlu duboko su se ukorijenile i dvije velike konfesije, i to srpsko pravoslavlje i islamska vjeroispovijest, kako useljavanjem stranog etničkog elementa⁴ tako i intenzivnim procesom islamizacije, što je počelo od bogatih a kasnije je prodiralo u šire stoeve stanovništva. To je za upoznavanje povijesno-kulturnog i socijalno-ekonomskog razvitka Bosne i Hercegovine u stoljećima koja slijede veoma značajno. Shvatljivo je, naime, što je svaka grupa imala sasvim drukčiji pogled na povijesne tokove i drukčije političke ciljeve. I što je još bitnije, autor ističe činjenicu da je svaka od njih bila orijentirana prema drugom vanjskom duhovnom i političkom centru (31).⁵

³ Kako se jugoslovenstvo shvaćalo u redovima hrvatske i srpske inteligencije dovoljno je prelistati školske knjige za jezik i književnost, te povijest i zemljopis, pisane u prošlom stoljeću sve do 1914. godine (vidi o tome opširnije: Charles Jelavich, Južnoslovenski nacionalizmi. Južnoslovensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914., Zagreb, 1992.).

⁴ Zanimljivo je, a i neshvatljivo, da se autor, kada govori o dolasku stranog etničkog elementa u Bosnu i Hercegovinu kao nositelju novih konfesija, zadovoljava samo danom konstatacijom. Uvjeren sam da je i autoru više nego poznata činjenica da su glavni nositelji pravoslavlja u to vrijeme bili Vlasi. O tome je suvremena historiografija izričita. Tako, naime, Noel Malcolm, među ostalim kaže: *«So important was the Vlach element in the creation of this Bosnian Orthodox population that, three centuries later, the term 'Vlach' was still being used in Bosnia to mean 'member of the Orthodox Church'»* («Vlaški element je bio tako značajan u stvaranju bosanskog pravoslavnog stanovništva da se izraz 'Vlah', i nakon tri stoljeća, rabi u Bosni u značenju 'član Pravoslavne crkve'»), Noel Malcolm, Bosnia. A Short History. Macmillan, London, 1994., pag. 72.

⁵ Srećko M. Džaja, Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Voremanzipatorische Phase 1463–1804, München, 1984.; Idem: Der Bosnische Konfessionalismus – Ein Phänomen der weltgeschichtlichen Peripherie, u: Saeculum 35, H. 3–4 (1984.), 267–292.

Dakako, to nije ostalo bez posljedica za samu Bosnu i Hercegovinu. Jer Srbi, vođeni velikosrpskom ideologijom, Bosnu i Hercegovinu smatrali su isključivo srpskom zemljom. Na duhovnom je planu uza Srpsku pravoslavnu crkvu poradio i velikosrpski ideolog Vuk Stefanović Karadžić (1787.–1864.), koji je na tlu Bosne i Hercegovine »pronašao srpski jezik«, a srpski etnolog Jovan Cvijić (1865.–1927.) za vrijeme Aneksijske krize 1908./1909. Bosnu i Hercegovinu smatrao je za »iskonsku srpsku zemlju srpskog naroda«. Što se tiče Hrvata i muslimana, srpska ih je inteligencija, kako ona iz same Bosne i Hercegovine, tako i iz Srbije, smatrala Srbima katoličke vjere, odnosno Srbima islamske vjere. U njihovu »srpskom karakteru« srpska je inteligencija bila bez ikakva kompromisa (32, 192–197).

U sljedeća tri poglavlja (37–234) autor nastoji dati sociološki, ideološki i politički profil inteligencije svih triju etno-kulturnih grupa, dakako u njezinoj fazi nastanka unutar multikulturalnoga bosansko-hercegovačkog svijeta.

U socijalnom je pogledu inteligencija bila uglavnom sastavljena od sinova trgovaca, obrtnika, učitelja i pravoslavnih popova. Tek se neznatan dio, dakako, kroza svoju profesiju, uspio ekonomski osamostaliti, a to su uglavnom bili liječnici, pravnici, ekonomisti i dr. Međutim, u političkom su smislu svi oni morali biti lojalni činovnici državnog aparata (236). Unutar tih socijalnih grupa u pogledu odnosa prema državnom aparatu izdvajao se socijalni sloj učitelja i nastavnika, i to osobito onih iz redova srpske nacionalnosti.

Oni, prožeti srpskim nacionalizmom, ne samo da su otkazivali lojalnost austrougarskom režimu nego su se bavili konspirativnom djelatnošću koja ih je vodila sve do otvorenih sukoba (237). Ta je socijalna struktura bila pod dubokim utjecajem ruske literature i osobito revolucionarnih ideja ruskih socijaldemokrata i anarhista koji, u ostvarivanju svojih revolucionarnih ideja i ciljeva protiv stranog režima, nisu birali sredstva sve do atentata. Taj se radikalizam ostvario u organizaciji »Mlada Bosna« (228–234). Duhovnu su snagu ti »mladobosanci« crpili u »usmenoj kulturi«, tj. u narodnoj predaji, epskom pjesništvu, koja je prošlost ne samo idealizirala nego ju je i mitologizirala. Logički zaključak takvom načinu poimanja prošlosti i nije ništa drugo doli radikalni nacionalizam isključiv za bilo kakav suživot u jednom multikulturalnom društvu. Jedno od objašnjenja za takvo radikalno stajalište Srba, kako prema povijesnoj prošlosti tako i njezinu trenutku, autor nalazi u socijalnoj i kulturnoj redukciji srpskog naroda koja je nastala kao posljedica petstogodišnjeg robovanja pod Turcima. I tijekom toga dugog razdoblja srpski je narod izgubio gornji sloj društva koji bi predstavljao političku socijalnu, pa i ekonomsku i kulturnu snagu u daljnjem povijesnom razvitku. Jedinu instituciju koja je čuvala i sačuvala svijest srpstva bila je Srpska pravoslavna crkva i, dakako, narodna predaja, koja se guslama i usmenim kazivanjem prenosila s koljena na koljeno. I tako se stvorio ne samo metafizički odnos prema srpskom jeziku kao narodnom duhu nego se stvorilo i mitološko poimanje prošlosti i njezino tumačenje, koje se kod Srba održalo do dana današnjega, zaključuje autor (52–57, 238).

Svakako, tako formirana svijest o svojoj prošlosti i o svom etničkom identitetu učinila je da se srpska inteligencija zatvori u sebe, smatrajući se tako samodostatnom. To je vodilo stvaranju netolerancije prema svemu što nije srpsko, što je svakako odraz nesposobnosti za suživot i toleranciju u jednom multikulturalnom društvu. U tom smislu treba i shvatiti neka njihova ne samo čudna nego i apsurdna mišljenja po kojima bi Hrvati bili »nedovršeni element«, odnsono »massa damnata«, pa bi ih kao takve trebalo otuđiti od tuđinske vladavine i neprijateljske propagande prema srpstvu da bi se ponovno integrirali u modernu srpsku naciju. Prožeta mitologiziranom prošlošću svoga naroda, srpska je nacija, kaže autor, bila opsjednuta stvaranjem velike srpske države na Balkanu, a to je u stvari, zaključuje autor, utopija o trećem srpskom Balkanu (192–197, 239).

Za razliku od srpske inteligencije, koja je u svojoj nacionalnoj ideologiji i njezinu ostvarivanju bila jedinstvena, tako nije bilo s hrvatskom i muslimanskom inteligencijom, tvrdi autor. Jedan od razloga za takvo različito stajalište unutar hrvatske i muslimanske inteligencije

prema nacionalnom programu, a i nacionalnoj svijesti, autor vidi u njihovu intelektualnom formiranju na Zapadu. K tome još, za razliku od srpske inteligencije, koja je oslonac za ostvarivanje svoga nacionalnog programa, a to je stvaranje »velike Srbije«, nalazila u Srpskoj pravoslavnoj crkvi, hrvatska je inteligencija bila povezana s katoličkim svijetom, što se svakako odrazilo i na drukčije gledanje i reagiranje na procese svjetske povijesti. S druge strane, poznata je činjenica da se hrvatska inteligencija na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće suočila i s problemom klerikalizma, pojma koji je za Srbe značio samo element tuđinske vladavine. Drugi značajan problem za hrvatsku inteligenciju uopće, pa i za onu iz Bosne i Hercegovine, bio je odnos Katoličke crkve prema modernizmu, liberalizmu i antiklerikalizmu, a za srpsku inteligenciju to nije bio slučaj (239). Autor, naime, ističe da su se anti-klerikalna i liberalna stajališta kod hrvatske inteligencije označavala kao veza s jugoslovenstvom. Liberalizam koji je bio zahvatio znatan dio hrvatske inteligencije vodio je radikalnom ljevičarstvu, koje je prekidalo svaku vezu s tradicijom (240), a kod srpske inteligencije nije bilo tako. U tome i treba tražiti razlog zašto hrvatska inteligencija nije bila odlučna prema velikom srpstvu, niti je bila za veliko hrvatstvo kao odgovor na zahtjeve velikosrpskih nacionalista, a još manje za premošćivanje zapreka približavanju prema Srbima. K tome, hrvatska se inteligencija Bosne i Hercegovine početkom 20. stoljeća suočila i s još jednim fenomenom, što za srpsku inteligenciju toga područja nije predstavljao nikakav problem. Riječ je o stadlerizmu, fenomenu koji se zove po imenu vrhbosanskoga sarajevskog nadbiskupa, Josipa Stadlera. Premda autor ističe da je taj fenomen još slabo istražen, on se ipak odnosi na problem međuovisnosti klerikalizma i velikoga hrvatstva (198–207, 240).

U svemu tome položaj muslimanske inteligencije je, prema autoru ove knjige, bio veoma specifičan (207–218).

Naime, nakon okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine položaj muslimana temeljito se izmijenio, i to kako u psihološko-kulturnom tako i u političko-ekonomskom pogledu. Oni su iz privilegiranog društvenog položaja prešli u rang ostalog dijela stanovništva. To ih je svakako prisililo da redefiniiraju svoj politički identitet. No na tom putu prilagodavanja novoj situaciji muslimani su bili suočeni s nizom velikih zapreka, a i s puno zahtjeva. Međutim, iako je okupacijska vlast htjela tom elementu koji se nalazio između pretenzija velikosrpske i velikohrvatske ideologije pomoći, ipak u tome nije uspjela. Razlog tom neuspjehu Srećko M. Džaja traži u sporom procesu moderniziranja društva i u pomanjkanju radikalnih reformi. Zato je taj etnički element bošnjačko-hercegovačkog stanovništva, opterećen osjećajima povijesne krivnje, bio veoma neodlučan prema pritiscima nacionalista svojih sunarodnjaka, i to kako Srba tako i Hrvata. Neodlučni odnosno neopredjeljeni su ostali i u diferenciranju svoga nacionalnog identiteta. Za takvo stanje oni su optuživali austrougarski režim, nacionalizme svojih sunarodnjaka i na kraju i sam komunistički sustav (207–218, 240).

U svom zaključnom razmatranju autor konstatira da je s austrougarskim razdobljem završilo doba konfesionalizma, koje je stoljećima vladalo prostorima Bosne i Hercegovine, te je nadošlo doba nacionalizma za Srbe i Hrvate, ali ne i za muslimane Bošnjake. Međutim, autor s pravom zaključuje da su na tom južnoslavenskom prostoru od tog vremena nastale tri etnokulturne grupe koje nisu bile podijeljene jezikom, nego različitim vrednovanjima prošlosti i još različitim predodžbama o budućnosti. Nadalje, autor s pravom konstatira da je komunistički eksperiment koji je na ovome području išao k stvaranju autističkih, zasebnih etničkih grupa pomoću formiranja novoga društva, novoga komunističkog čovjeka, bio samo utopija i ništa drugo. To se pokazalo raspadom komunističkog sustava, koji je završio u kaosu, ratnom vohoru i razaranju svega onoga što pripada suprotnoj strani. Osim toga, autor konstatira veoma značajnu činjenicu, da su sve tri etničke grupe, vođene svojim inteligencijama u tumačenju prošlosti ili predodžbama budućnosti, stvorile lice starog i suvremenog neprijatelja. Zajedništvo i zajednički interesi, te pravednost i čestitost,

ostale su na putu, dok je pojam *citoyena*, tj. »građanina«, u ovome podneblju samo verbalna konstrukcija i ništa drugo (241).

Da zaključim. Knjiga dr. Srećka M. Džaje o kojoj je bilo riječi u ovom prikazu, a koja je kako po svojim znanstvenim rezultatima, tako i po načinu pristupa rješavanju veoma složenih problema prošlosti ovoga balkanskog teritorija veoma značajna, bavi se svijetom ideja inteligencije svake etničke grupe Bosne i Hercegovine, njihovim pogledima na prošlost i predodžbama o budućnosti, njihovim stajalištima prema tuđinskoj vlasti, njihovu prihvaćanju ili odbijanju suvremenih europskih političkih pa i južnoslavenske ideologije, te napokon intelektualnim i često političkim međusobnim sukobima oko modernoga političkog identiteta Bosne i Hercegovine. Za razliku od dosadašnjih znanstvenika i domaćih i stranih koji su se bavili ovim i sličnim problemima Bosne i Hercegovine, te ih nastojali protumačiti u okviru tradicije i njezinih vrijednosti, autor ove knjige uzdigao se nad svim tim načinima razmišljanja i poimanja prošlosti ovoga područja. On je svjestan da interpretacija u tom duhu odgovara samo autističkim, samo sebi dostatnim etničkim grupama, što je za multikulturalno društvo ne samo neznanstveno nego i po posljedicama politički veoma opasno. Zato on ovom svojom knjigom pokušava usporednim prikazivanjem glavnih silnica i njihovih nositelja u stvaranju bosansko-hercegovačke povijesne zbilje – a one su, po njemu, islam, katoličanstvo i pravoslavlje – prikazati ih u njihovoj povijesnoj i psihološkoj uzajamnoj uvjetovanosti. Jedino se takvim pristupom može objasniti povijesna zbilja bosansko-hercegovačkog društva. Jedino se tako može izgraditi uzajamno razumijevanje ljudi na ovome području. To je i bio glavni cilj autora ovoga znanstvenog djela. A razlog zašto okupacijska vlast nije uspjela u političkome moderniziranju Bosne i Hercegovine svakako je u dvojnem karakteru Habsburške monarhije. Naime, u tom je sklopu Bosna i Hercegovina ostala kao *corpus separatum*. Istina, postignut je određen napredak na području upravno-pravnog sustava i znanosti, ali ne i na industrijskom planu. Razlog tome je što reforme nisu provedene do kraja, a, s druge strane, što su se i okupacijski režim i nacionalizmi susjednih južnoslavenskih zemalja susretali i suprotstavljali jedan drugome. Zato je i politika apsolutne monarhije u provođenju svojih političkih reformi bila nesigurna.

ZEF MIRDITA